

عنوان: اضطرار و دفاع مشروع

نویسنده: مهران خیراندیش شورکی (دانشجو دانشگاه علوم

قضایی)

ناشر: پایگاه تخصصی نشر مقالات حقوقی، حق گستر

www.hahgostar.ir

Email:

mehrankheyrandish@gmail.com

چکیده:

در این مقاله دو مورد از عوامل موجهه جرم یعنی حالت اضطرار و دفاع مشروع محور بحث قرار گرفته است. علت انتخاب این دو عامل این است که از نظر شرایط و آثار فوق شباهت زیادی با هم دارند.

در فصل نخست ابتدا تعریفی از حالت اضطرار ارائه شده است و سپس مبانی و دلایل اضطرار را ذکر کردیم و در آخر فصل نخست به بررسی اضطرار در قوانین موضوعه پرداختیم در فصل دوم همان روند را در مورد دفاع مشروع طی کردیم و در فصل سوم به مقایسه دو عامل فوق با یکدیگر پرداختیم و شباهت ها و تفاوت های آنها را بیان کردیم.

هدف اصلی از نوشتن مقاله بررسی کامل اضطرار و دفاع مشروع بوده است تا بتوان آن را در قالب یک چارچوب منظم در اختیار علاقه مندان قرار داد.

عبارات کلیدی که محور اصلی بحث در این مقاله بوده است عبارتند از:

عوامل موجهه جرم، حالت اضطرار، دفاع مشروع و معافیت از مسئولیت کیفری و مدنی.

فهرست مطالب:

عنوان..... صفحه

مقدمه ۱

فصل اول: اضطرار

تعریف اضطرار..... ۲

ادله اضطرار ۲

مبانی اضطرار..... ۳

بررسی اضطرار در قوانین موضوعه ۳

فصل دوم: دفاع مشروع

تعریف دفاع مشروع..... ۸

ادله دفاع مشروع..... ۸

مبانی دفاع مشروع..... ۹

بررسی دفاع مشروع در قوانین موضوعه..... ۱۰

فصل سوم: مقایسه اضطرار با دفاع مشروع

وجه مشترک میان اضطرار و دفاع مشروع..... ۱۷

تفاوت های میان اضطرار با دفاع مشروع..... ۱۹

فهرست منابع..... ۲۰

مقدمه:

جرم همان طور که در ماده ۲ قانون مجازات اسلامی تعریف شده است عبارت است از: «هر رفتاری اعم از فعل یا ترک فعل که در قانون برای آن مجازات تعیین شده است» در نتیجه جرم که منشأ مسئولیت برای مجرم است توسط قانون گذار به وجود می آید و هر گاه توسط قانون گذار این مسئولیت از رفتار انسان برداشته شود به این معنی است که آن رفتار مجاز است و مانند این است که هیچ جرمی رخ نداده است. گاه قانون گذار در شرایطی که دقیقاً آن را ذکر کرده است ارتکاب رفتاری را که جرم است را جرم نمی داند یعنی وصف جرم بودن را از جرم، به علت خاص بودن شرایط می زداید. به این شرایط و اوضاع احوال که باید دقیقاً در قانون ذکر شده باشد عوامل موجهه جرم گفته می شود. به عبارت دیگر هنگام وجود عوامل موجهه جرم عنصر قانونی جرم از بین می رود و هر گاه یکی از این عوامل موجود باشند به علت زوال عنصر قانونی مانع از شکل گیری جرم می شوند؛ در نتیجه شرکا و معاونان نیز از مجازات معاف می شوند.

عوامل مذکور عبارتند از اضطرار، دفاع مشروع، حکم قانون، امر آمر قانونی و رضایت مجنی علیه بدر عملیات پزشکی و ورزشی، که در ادامه به بحث در مورد اضطرار و دفاع مشروع خواهیم پرداخت.

فصل نخست: اضطرار

۱- ۱: تعریف اضطرار

معنای لغوی اضطرار عبارت است از درماندگی، ناگزیری و ناچاری و در نوشته های حقوقی با ضرورت به یک معنا به کار رفته است؛ و در معنای عام عبارت است از قرار گرفتن در حالتی که شخص خود را در وضعیتی بداند که ناچار به انجام عملی باشد برای مثال شخصی که برای تهیه ی هزینه خرید داروی فرزندش ناچار به فروش خودروی خود باشد.

در حقوق جزا شرایط اضطرار زمانی محقق می شود که انسان برای حفظ جان یا مال خود یا دیگری راهی جز ارتکاب جرم نداشته باشد که در مباحث بعد به صورت گسترده تر به آن می پردازیم.

در نگاه اول شاید اجبار و اضطرار به یک معنا انگاشته شوند اما باید یاد آور شد که اجبار قدرت عمل و اختیار را از انسان سلب می کند و فرد هیچ انتخابی نمی تواند داشته باشد اما اضطرار اختیار و اراده انسان را از بین نمی برد بلکه انسان ناچار به انتخاب یکی از دو راه است یا اطاعت از دستور قانون گذار و رویارویی با خطری که جان یا مال خودش یا دیگری را تهدید می کند و یا ارتکاب جرم برای دفع با رهایی از خطر، که معمولاً افراد در این حالت با در نظر گرفتن سود و منفعت خود یا دیگری ارتکاب جرم را برمی گزینند مثل شکستن شیشه ی مغازه دیگری برای فرار از آتش سوزی.

۲- ۱: ادله اضطرار

منبع و مأخذ اصلی قوانین کشور ایران شرع است و در مباحث فقهی اضطرار سبب از بین رفتن حرمت شرعی است بنابراین به تبع آن قانون گذار نیز هر گاه ضرری هنگفت متوجه مکلف شود برای رهایی از آن ضرر حرمت و ممنوعیت اعمال ضروری را برداشته است. در اسلام دلایلی برای اضطرار بیان شده است که از جمله آن می توان به آیه ۱۷۳ سوره بقره اشاره کرد که در آن خوردن چند چیز که در شرایط عادی حرام هستند در شرایط ناچاری و با شرط عدم تجاوز مباح می داند و همچنین حدیث نبوی که به حدیث رفع معروف است، می فرمایند: از امت من نه چیز برداشته شده است: خطا و ... و آنچه که به انجام آن ناچار شده اند. آیات و احادیث دیگری هم وجود دارد که به این موضوع می پردازد. فقها نیز در بیان احکام از اصول و قواعد کلی در این مورد بهره می برند مانند: قاعده نفی حرج، الضرورات تبیح المحظورات و لا ضرر ولا ضرار فی الاسلام.

۳- ۱: مبانی اضطرار

به طور کلی نظریات حقوق دانان در مورد معافیت شخص مضطر از مجازات از دو بینش و دیدگاه کلی تأثیر پذیرفته است؛ بینش ذهنی و بینش عینی که به طور مختصر به بیان هر یک می پردازیم.

الف: بینش ذهنی

بعضی از حقوق دانان در گذشته حالت اضطرار را همچون اکراه و اجبار می دانستند و آن را جزء «جهت شخصی عدم مسئولیت» به حساب می آورند و معتقد بودند وقتی انسان جان و مال خود را در خطر می بیند ناچاراً مقررات کیفری را نقض می کند و اراده و اختیاری برای این کار ندارد و به عبارتی به علت زوال عنصر روانی، مرتکب را معاف از مجازات می دانستند اما درباره ی کسی که با خون سردی برای حفظ حیات یا مال دیگری نقشه می کشد و مرتکب جرم میشود نمی توان این دیدگاه را درست دانست. بعضی دیگر از معتقدان به این دیدگاه فقدان نیت مجرمانه را دلیل معافیت مضطر از مجازات می دانستند. توجیه رفتار مجرمانه به علت فقدان سوء نیت حتی اگر از مبنایی برای معافیت از مجازات فرض شود فقط در جرایم عمدی می توان به آن استناد کرد و نمی تواند علت معافیت از مجازات در جرایم غیر عمدی باشد. علاوه بر این در این نظریه سوء نیت با انگیزه مجرمانه یکی پنداشته شده است. در حالی که میان سوء نیت و انگیزه تفاوت است و انگیزه جزء عناصر تشکیل دهنده جرم به حساب نمی آید.

ب) بینش عینی

به عقیده معتقدان به این دیدگاه مجازات فرد مضطر بی فایده است و هیچ سودی برای جامعه و همچنین فرد مرتکب جرم ندارد. چون فرد مضطر به علت تباهی اخلاقی و یا روحیه ی اجتماع ستیزی مرتکب جرم نشده است و خطری برای جامعه محسوب نمی شود. در نتیجه با مجازات مضطر هیچ یک از اهداف مجازات محقق نمی شود. زمانی که مال یا حقی که ضایع می شود کمتر یا برابر با مالی باشد که با ارتکاب جرم حفظ شده است و برای حفظ آن راهی جز ارتکاب جرم نبوده است جامعه هیچ سودی از مجازات مرتکب نمی برد. به نظر می رسد این نظریه ، معافیت فرد مضطر از مجازات را به درستی توجیه می کند و قابل قبول است.

۴- ۱: بررسی اضطرار در قوانین موضوعه

ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی به طور کامل مفهوم اضطرار و شرایط تحقق آن را بیان کرده است. مطابق این ماده «هر کس هنگام بروز خطر شدید فعلی یا قریب الوقوع از قبیل آتش سوزی، سیل، طوفان، زلزله یا بیماری به منظور حفظ نفس یا مال خود یا دیگری مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم

محسوب می شود قابل مجازات نیست مشروط بر این که خطر را عمداً ایجاد نکند و رفتار ارتكابی با خطر موجود متناسب و برای دفع آن ضرورت داشته باشد» و در تبصره ماده مذکور بیان شده است: «کسانی که حسب وظیفه با قانون مکلف به مخاطره با خطر می باشند نمی توانند با تمسک به این ماده از ایفای وظایف قانونی خود امتناع نمایند» که در مورد این تبصره در مباحث بعد توضیح بیشتری می دهیم.

علاوه بر ماده ی فوق در مواد دیگری از قانون مجازات به بحث اضطرار توجه شده است از جمله تبصره ماده ۵۹۲ تعزیرات قانون مجازات اسلامی «در صورتی که رشوه دهنده برای پرداخت رشوه مضطر بود و یا ... از مجازات حبس مذکور معاف خواهد بود و مال به وی مسترد می گردد» و یا در تبصره ی ۲ ماده ۵۹۵ تعزیرات قانون مجازات اسلامی که آمده است: «هر گاه ثابت شود ربا دهنده در مقام پرداخت وجه یا مال اضافی مضطر بوده از مجازات مذکور در این ماده معاف خواهد شد» همچنین در بند ث ماده ۳۰۲ قانون مجازات اسلامی جنایت شوهر زانیه بر علیه زانی و زانیه در حال زنا را در صورتی که معاف از قصاص و پرداخت دیه دانسته است که «در غیر موارد اکراه و اضطرار به شرحی که در قانون مقرر است» باشد. همان طور که در ماده ی اخیر نیز تاکید شد در تمام موارد، تحقق اضطرار مستلزم وجود شرایطی است که در ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی آمده است. که در ادامه به بررسی آن می پردازیم.

۱-۴-۱: شرایط تحقق اضطرار

اضطرار تنها در صورتی تحقق می یابد که تمام شروطی که در ماده ی ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی برای آن بیان شده است وجود داشته باشد. شرایط مذکور عبارتند از: بروز خطر شدید فعلی یا قریب الوقوع برای نفس یا مال خور یا دیگری، عدم مداخله عمدی مرتکب در ایجاد خطر، تناسب رفتار ارتكابی با خطر موجود، ضرورت ارتكاب جرم و همچنین شرط نداشتن وظیفه مقابله با خطر در تبصره ماده مذکور آمده است. که به شرح هر یک از شروط قبل می پردازیم:

الف) بروز خطر شدید فعلی یا قریب الوقوع برای خود یا دیگری

اولین شرطی که در ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی برای تحقق حالت اضطرار بیان شده است، شدید، فعلی یا قریب الوقوع بودن خطر است که این گونه آمده است «بروز خطر شدید فعلی یا قریب الوقوع» و سپس ماده فوق به بیان چند خطر پرداخته است که صرفاً از باب تمثیل است و جنبه ی حصری ندارد. نکته دیگری که در ماده به آن توجه شده است تقارن زمانی میان خطر و ارتكاب جرم است و به همین علت در صدر ماده از عبارت «هنگام بروز خطر» استفاده شده است و ارتكاب جرم به خاطر رفع خطری که بیم آن وجود دارد که در آینده رخ دهد مباح نیست. و کلماتی مانند «هنگام»، «فعلی» و «قریب الوقوع» ناظر به خطری است که به فعلیت رسیده است یا این که به طور قطعی، قریب الوقوع است.

ب) عدم مداخله ی عمدی مرتکب در ایجاد خطر:

مداخله ی عمدی مرتکب در ایجاد خطر ممکن است به دو صورت شکل گیرد:

اول، ایجاد خطر به هدف ایجاد حالت اضطرار برای ارتکاب جرم به بهانه ی رهایی از حالت اضطرار که در این حالت انگیزه ی فرد از ایجاد خطر ارتکاب جرم یا ضرر زدن به دیگران یا تخریب است.

دوم، فرد به هر دلیلی و بدون داشتن هدف استفاده از حالت اضطرار برای ارتکاب جرم، عمداً خطری را ایجاد می کند. ولی انگیزه ی وی از ایجاد خطر ارتکاب جرم نیست.

در مورد حالت اول عدالت و عقل حکم می کند شخصی که عمداً و به هدف ارتکاب جرم خود را در حالت اضطرار قرار می دهد تا برای رهایی از آن مرتکب جرم شود مسئول رفتار خود به حساب آید.

اما در حالت دوم جای بحث باقی است که آیا شخصی که جرمی را برای رفع خطر شدیدی که خود عمداً برای جان یا مال خود یا دیگری ایجاد کرده است مرتکب می شود باید مجازات شود. مثلاً شخص برای انتقام خانه دیگری را آتش می زند اما از کار خود پشیمان می شود و برای دفع خطر ناچار به ارتکاب جرم می گردد حال باید او را به خاطر ارتکاب جرم مجازات کرد یا میتوان به حالت اضطرار استناد کرد؟

به نظر می رسد قانون گذار با بیان ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی میان دو حالت فوق تفاوتی قائل نشده است و با تکیه به قید عمداً در ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی می توان برداشت کرد که اگر مرتکب در ایجاد خطر مداخله ی عمدی داشته باشد معاف از مجازات نیست البته باید توجه داشت که خطرهایی از روی تقصیر یا سهوی ایجاد کرده است که از شمول ماده مذکور خارج است.

پ) تناسب رفتار ارتكابی با خطر موجود

شرط سوم برای تحقق حالت اضطرار در ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی بدین شرح مقرر شده است: «رفتار ارتكابی با خطر موجود متناسب و ... باشد» احراز این تناسب امری دشوار، موضوعی و به عهده ی قاضی است ولی عموماً عقیده بر این است که زمانی که مال یا حق حفظ شده نسبت به مال یا حقی که با ارتکاب جرم ضایع شده است ارزش کمتری داشته باشد اضطرار رافع مسئولیت نیست.

حتی در حالت برابری این دو حق برخی از حقوق دانان معافیت قانونی از مجازات را مردود دانسته اند.

مقررات کیفری اسلام نیز برای رفع خطر شدید از جان، سلب حیات از دیگری را مجاز ندانسته است و این عمل را قتل به حساب می آورد؛ زیرا این امر ترجیح بلا مرجح است.

البته باید توجه داشت حتی زمانی که برای حفظ منفعت پر ارزش تر منفعت کم ارزش تر مورد تضییع قرار می گیرد، این تضییع باید به اندازه کافی باشد مثلاً وقتی شخصی برای فرار از آتش سوزی ناچار به شکستن پنجره های یک اداره و تخریب اموال عمومی است نباید بیش از حد نیاز این کار را انجام دهد و در برابر مقدار اضافی مسئول است.

ت) ضرورت ارتکاب جرم

برای آن که مرتکب جرم در حالت اضطرار، از مجازات معاف شود همان طور که در ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی بیان شده است رفتار ارتكابی باید «برای رفع آن (خطر) ضرورت داشته باشد» به عبارت دیگر برای دفع خطر راهی جز ارتكاب جرم نباشد. افزون بر این بعضی از حقوق دانان معتقدند که رفتار ارتكابی باید مستقیماً خطر را دفع کند و ضرورت را برطرف کند برای مثال بیماری را که برای دفع خطر مرگ از خود ناچار برای تهیه دارو است، کالایی را می دزدد و از فروش آن پول دارو را تهیه می کند معاف از مجازات نمی دانند ولی اگر همان فرد به قدر نیازش دارو بدزدد چون عمل ارتكابی مستقیماً ضرورت را از بین برده است، با وجود سایر شرایط اضطرار می توان فرد را معاف از مجازات دانست.

ث) نداشتن وظیفه ی مقابله با خطر

موضوع دیگری که در تبصره ی ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی به آن اشاره شده است این است که فرد مضطر مسئولیت مقابله با خطر را نداشته باشد و این مسأله به این نحو بیان شده است «کسانی که حسب وظیفه یا قانون مکلف به مقابله با خطر می باشند نمی توانند با تمسک به این ماده از وظایف قانونی خود امتناع نمایند» هر چند که مأموران مذکور نمی توانند در جایی که دفع خطر از دیگری با حفظ جان یا مال خودشان در تقابل باشد از مأموریت خود دست بکشند و برای توجیه رفتار خود به حالت اضطرار استناد کنند ولی اگر برای حفظ حق یا منفعتی با ارزش تر در مقابل حق یا منفعتی کم ارزش تر به استقبال خطر رفتند و ناگزیر منفعت کم ارزش تر را فدا کردند نمی توان از آنها خرده گرفت و آنها را مستحق مجازات دانست و همچنین از تبصره ی مذکور منع توسل به حالت اضطرار توسط شخصی که شغل وی خطر کردن است و برای دفع خطر از خود راهی جز ارتكاب جرم نداشته است استنباط نمی شود. لازم به ذکر است قانون مجازات اسلامی در موارد مختلف از مأمورانی که وظایف خود را به درستی انجام می دهند حمایت کرده است برای مثال در ماده ۴۷۳ قانون مجازات اسلامی بیان شده است : «هر گاه مأموری در اجرای وظایف قانونی، عملی را مطابق مقررات انجام دهد و همان عمل موجب فوت یا صدمه ی بدنی کسی شود، دیه از بیت المال پرداخت می شود»

اضطرار جزء اسباب عینی عدم مسئولیت است به این معنی که از هر کسی که در چنین حالتی قرار گیرد و مرتکب جرم شود رفع مسئولیت می‌کند. چون در این صورت رفتار ارتكابی به علت زوال عنصر قانونی، جرم نیست. البته به نحوی که در ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی بیان شده است عبارت «قابل مجازات نیست» فقط مضطر را معاف از مجازات دانسته و عمل او را مباح ندانسته است. اما با توجه به مبانی فقهی اضطرار، حالت اضطرار حرمت افعال را زائل می‌کند و سبب اباحه آن می‌شود و با پذیرش این که عمل ارتكابی با وجود شرایط اضطرار مباح می‌گردد غیر قابل مجازات بودن آن نیز برداشت می‌شود. البته لازم به ذکر است که خساراتی که مضطر در حالت اضطراری ایجاد می‌کند باید جبران کند به عبارت دیگر مضطر مسئولیت کیفری ندارد اما معاف از مسئولیت مدنی نیست و همچنین اضطرار ضمان دیه را نیز منتفی نمی‌دارد و جبران خسارت بر عهده ی کسی است که از ارتكاب جرم و ایجاد خسارت سود برده است و ارتكاب جرم برای دفع خطر از وی بوده است.

فصل دوم: دفاع مشروع

۱- ۲: تعریف دفاع مشروع

دفاع مشروع عبارت است از توانایی که قانون به افراد داده است تا برای دفاع از نفس، عرض، ناموس، مال یا آزادی تن خود یا دیگری در برابر هر گونه تجاوز یا خطر فعلی یا قریب الوقوع با رعایت مراحل دفاع و رعایت شرایط مندرج در قانون، زمانی که راه دیگری برای دفع خطر نباشد مرتکب رفتاری شوند که طبق قانون جرم محسوب می شود. به شکل ساده تر دفاع مشروع را می توان این گونه تعریف کرد: اباحه ارتکاب جرم برای دفع خطر با رعایت شرایط مندرج در قانون؛ که در مباحث بعد شرایط آن را بررسی خواهیم کرد.

۲- ۲: ادله ی دفاع مشروع

ادله ی دفاع مشروع به طور کلی به دو دسته ی ادله دینی یا نقلی و ادله ی عقلی تقسیم می شوند. که مختصراً هر یک را شرح می دهیم.

الف) ادله ی دینی

دین اسلام دفاع در مقابل تجاوز به نفس و مال و ناموس را برای افراد با فرض داشتن توانایی یک فرضیه می داند حتی در صورتی که منجر به کشته شدن مهاجم شود روایات مختلفی نیز در این باره وجود دارد. از جمله آن در روایتی منسوب به امام علی علیه السلام آمده است «اِذَا دَخَلَ عَلَيْكَ الْمَحَارِبُ فَاقْتُلْهُ فَمَا اصَابَكَ فَدَمُهُ فِي عُنُقِي»^۱ یعنی هنگامی که دزد مسلح بر تو وارد شد او را بکش پس پیامد خونش که دامن گیرت می شود به گردن من. همچنین روایت دیگری از امام حسین (ع) نقل شده است که «قال رسول الله (ص): مَنْ قُتِلَ دُونَ مَظْلَمَةٍ فَهُوَ شَهِيدٌ»^۲ یعنی کسی که در برابر ستمی که متوجه او شده است پایداری کند و کشته شود شهید است. که البته آن چه که مشخص است این است که دفاع باید شرایط خاص خود را دارا باشد و لازم است مدافع قاعده ی الاسهل فالاسهل را رعایت نماید. برای مثال جایی که با ترساندن مدافع بشود دفع خطر کرد کشتن یا مجروح کردن او مجاز نیست.

ب) دلیل عقلی

لزوم دفع زیان از نفس و مال و عرض و ناموس از بدیهات عقلی است و یکی از مهم ترین حقوق طبیعی انسان حق دفاع در مقابل تجاوزها است که البته شرع نیز آن را تأیید کرده است پس اگر کسی با وجود توانایی ضرر و زیان را از خود دفع نکند سزاوار سرزنش خواهد بود.

^۱ - الحرالعاملی، وسائل الشیعه، جلد ۱۵ ص ۱۱۹، باب ۴۶، ابواب الجهاد العدل

^۲ - علامه حلی، منتهی المطلب، جلد ۲۸، ص ۹۹۶

درمورد دفاع مبنای مشروع نظرات مختلفی وجود دارد از جمله آن عده ای از حقوق دانان معتقدند علت مشروعیت دفاع وجود تعارض میان دو حق است و هر گاه چنین چیزی رخ دهد شایسته است که حق کم اهمیت تر فدای حق پراهمیت تر شود. هنگامی که کسی به حق دیگری تجاوز می کند حقوق او تنزل پیدا می کند و یا از بین می رود و در مقابل فردی که مورد تجاوز قرار می گیرد حقوق وی ارزش قبلی خود را دارا است و در این حالت شایسته است قانون گذار شرایطی را محیا کند تا حقوق فرد مورد تجاوز که ارزش بیشتری نسبت به حقوق متجاوز دارد حفظ شود که دفاع مشروع یکی از این راه کارها است.

گروهی دیگر مبنای مشروعیت دفاع را سلب اراده ی مدافع به هنگام تجاوز دانسته اند به عقیده ی این گروه دفاع در هنگام تجاوز اجبار معنوی است و معتقدند کسی که مورد تهدید است به علت هیجان و اختلال اراده نمی تواند بر اعمال خود کنترل داشته باشد و مدافع به اجبار جرم را مرتکب می شود از نظر این دیدگاه معافیت مدافع از مجازات به علت دلیل شخصی است نه یک دلیل عینی این نظریه در زمانی که فرد برای دفاع از دیگری با اراده و اختیار دست به ارتکاب جرم می زند قابل قبول نیست.

نظریه ی دیگری که در این باره وجود دارد و ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی نیز ملهم از آن است دفاع مشروع را یک عامل عینی عدم مسئولیت و جزء عوامل موجهه جرم به شمار می آورد. کسی که برای دفع تجاوز مرتکب جرم می شود از نظر معتقدان به این دیدگاه حقی را که حفظ آن قانوناً به عهده ی جامعه است اعمال می کند زیرا دفاع از جان و مال شهروندان وظیفه ی جامعه است و اجرای آن به قوای دولتی سپرده شده است و از آن جایی که توسل به این قوا در شرایط اضطراری میسر نیست اشخاص خود می توانند برای حفظ حق خود اقدام کنند.

عده ای دیگر اعتقاد دارند که دفاع در برابر تجاوز نامشروع نه تنها اعمال حق بلکه ادای وظیفه و انجام تکلیف است و دفاع از دیگری هم یک وظیفه ی اخلاقی و گاهی اوقات قانونی است و در اسلام نیز از جمله مصادیق تقوی است معتقدان به این دیدگاه دفاع را برای استقرار عدالت در جامعه لازم و ضروری دانسته اند.

به هر حال هر چند در مبنا و منشأ مشروعیت دفاع اختلاف وجود دارد اما حقوق دانان برای تحقق آن وجود شرایطی را لازم دانسته اند که تقریباً در اغلب نظام های حقوقی یکسان یا مشابه هستند این شرایط در قوانین موضوعه کشور ما نیز بیان شده است که در مباحث بعد به بررسی آن می پردازیم.

ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی در مورد دفاع مشروع است و در چهار بند شرایط تحقق آن را بیان کرده است. البته مواد دیگری هم در قانون مجازات اسلامی وجود دارد که حول بحث دفاع مشروع است یا حداقل به آن اشاره کرده است. در ماده ۱۵۷ قانون مجازات اسلامی قانون گذار تأکید کرده است که «مقاومت در برابر قوای انتظامی و دیگر ضابطان دادگستری در مواقعی که مشغول انجام وظیفه خود باشند دفاع محسوب نمی شود» و همچنین در ماده ۵۱۰ قانون مجازات اسلامی در مورد دفاع از دیگری و نداشتن مسئولیت جبران خسارت در صورت رعایت مقررات قانونی و نکات ایمنی بحث می کند. همچنین در بند (ت) ماده ۳۰۲ قانون مجازات اسلامی جنایتی را که فرد در قالب دفاع مشروع و به شرح مقرر در ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی مرتکب می شود معاف از محکومیت به قصاص و پرداخت دیه می داند. ماده ۳۸۰ قانون مجازات اسلامی نیز به دفاع مشروع اشاره کرده است و شخصی را که برای دفاع و رهایی از اکراه با رعایت شرایط مقرر در دفاع مشروع مرتکب قتل اکراه کننده شود یا آسیبی به او وارد کند معاف از محکومیت به قصاص و دیه و تعزیر می داند.

چیزی که در تمام موارد فوق باید به آن توجه داشت این است که دفاع باید طبق شرایط موجود در قانون رخ دهد تا مشمول مواد مذکور شود در بحث بعد شرایط تحقق دفاع مشروع را بیان می کنیم.

۱-۴-۲: شرایط تحقق دفاع مشروع

همان طور که در ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی بیان شده است فردی که، در مقام دفاع از نفس، عرض، ناموس، مال یا آزادی تن خود یا دیگری در برابر هر گونه تجاوز یا خطر فعلی یا قریب الوقوع با رعایت مراحل دفاع مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم محسوب می شود در صورت اجتماع شرایط زیر مجازات نمی شود:

الف) رفتار ارتكابی برای دفع تجاوز یا خطر ضرورت داشته باشد.

ب) دفاع مستند به قرائن معقول، یا خوف عقلایی باشد.

پ) خطر و تجاوز به سبب اقدام آگاهانه یا تجاوز خود فرد و دفاع دیگری صورت نگرفته باشد.

ت) توسل به قوای دولتی بدون فوت وقت عملاً ممکن نباشد یا مداخله ی آنان در دفع تجاوز و خطر موثر واقع نشود. علاوه بر شرایطی که ماده مذکور آنها را در چهار بند بیان کرده است شروط دیگری هم لازم است که از قسمت اول ماده استخراج می شود از جمله آن، تقارن دفاع با تجاوز، فعلی یا قریب الوقوع بودن

تجاوز یا خطر و رعایت مراحل دفاع؛ علاوه بر این ماده ۱۵۷ قانون مجازات اسلامی شرط غیر قانونی بودن تجاوز را بیان کرده است.

اگر به شروطی که بیان شد توجه کنیم می بینیم که تعدادی از آنها مربوط به تجاوز و تعدادی مربوط به دفاع است که به طور جداگانه هر یک را بررسی می کنیم.

۱- ۱-۴-۲: شرایط مربوط به تجاوز

در ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی برای تجاوزی که برای دفع آن بتوان دست به ارتکاب جرم زد کیفیاتی ذکر شده است که عبارت است از: فعلی یا قریب الوقوع بودن تجاوز یا خطر و غیر قانونی بودن تجاوز که هر یک را شرح می دهیم.

الف) فعلی یا قریب الوقوع بودن خطر یا تجاوز

در مقابل تجاوزی می توان با ارتکاب جرم به دفاع پرداخت که به فعلیت رسیده باشد و یا این که قریب الوقوع باشد به این معنی که مدافع یقین داشته باشد که به زودی تعرض و تجاوزی بر علیه او یا دیگری به وقوع می پیوندد و همان طور که در بند (ب) ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی گفته شده است این یقین باید براساس «قراین معقول یا خوف عقلایی باشد» پس برای دفع خطری که احتمال دارد در آینده رخ دهد نمی توان مرتکب جرم شد زیرا فرصت آن وجود دارد تا با راهی به جز ارتکاب جرم بتوان خطر یا تجاوز را دفع کرد.

نکته ی دیگری که از شرط فعلی یا قریب الوقوع بودن خطر یا تجاوز برداشت می شود این است که پس از پایان تجاوز و از بین رفتن خطر نمی توان رفتاری علیه متجاوز انجام داد چون دیگر در قالب دفاع نیست بلکه بیشتر جنبه ی انتقام جویی دارد و نباید فراموش کرد صلاحیت مجازات متجاوز طبق اصل قضایی و قانونی بودن مجازات ها فقط با مقام قضایی و طبق قانون است. به طور کلی می توان گفت دفاع با تجاوز باید تقارن داشته باشد نه قبل از آن صورت گیرد و نه پس از آن.

دیوان عالی کشور نیز رأیی در همین خصوص صادر کرده است که از این قرار است: «حکم شماره ۲۰۵۲- ۱۷/۹/۲۰ و ۱۲۱۹ - ۲۸/۷/۳۰ - اگر متهم پس از گرفتن داس از دست مقتول با همان داسی که گرفته است او را بکشد چون در حین ایراد جرح منتهی به فوت خطر جانی برای متهم وجود نداشته است

نمی توان عمل او را دفاع از نفس دانست چون پس از این که داس را از دست مقتول گرفت دیگر هیچگونه خطری برای او باقی نبوده است.^۳»

(ب) غیر قانونی بودن تجاوز

دفاع مشروع در صورتی محقق می شود که دفاع در مقابل تجاوز غیر قانونی و یا ظالمانه باشد. شرط غیر قانونی بودن تجاوز در ماده ۱۵۷ قانون مجازات اسلامی این گونه بیان شده است «مقاومت در برابر قوای انتظامی و دیگر ضابطان دادگستری در مواقعی که مشغول انجام وظیفه خود می باشند دفاع محسوب نمی شود» اما قسمت بعدی ماده به بیان حالت استثنایی می پردازد و مقرر می دارد «هر گاه قوای مزبور از حدود وظیفه ی خود خارج شوند و حسب ادله و قرائن موجود خوف آن باشد که عملیات آنان موجب قتل، جرح، تعرض به عرض یا ناموس یا مال گردد دفاع جایز است» پس با وجود دو شرط دفاع در مقابل رفتار قوای دولتی مجاز شمرده شده است اول این که از حدود وظیفه ی خود خارج شده باشند و دوم این که بر حسب دلایل و قرائن قوی بیم آن رود که رفتار مجرمانه ای مانند قتل و جرح، تعرض به عرض و ناموس و یا مال به وقوع بپیوندد. علاوه بر مأموران و قوای دولتی حکم اخیر شامل کسانی که به حکم قانون مجاز به تعرضاتی هستند نیز می شود. مانند اقدام والدین و اولیای قانونی نسبت به صفار و مجانین که اقدامات آنها نیز باید در حد متعارف باشد و بییش از آن مجاز نیست.

۲- ۱- ۴- ۲: شرایط مربوط به دفاع

شروطی که در ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی برای دفاع بیان شده است وعدم رعایت آنها سبب از بین رفتن مشروعیت دفاع و به دنبال آن مسئولیت کیفری و مدنی مدافع می شود عبارتند از: هم زمانی دفاع با تجاوز و یا بروز خطر، ضرورت دفاع و رفتار ارتكابی برای دفع خطر، عدم امکان توسل به قوای دولتی یا مؤثر نبودن مداخله آنان در دفع تجاوز یا خطر در زمان دفاع، دفاع در مقابل خطر یا تجاوزی نباشد که مدافع آگاهانه آن را ایجاد کرده و دیگر این که مراحل دفاع باید رعایت گردد. که به طور خلاصه هر یک را شرح خواهیم داد.

الف) هم زمانی دفاع با تجاوز یا بروز خطر

برای مطالعه ی بیشتر در این باره به قسمت الف از شرایط مربوط به تجاوز رجوع کنید.

^۳ - احمد متین، مجموعه رویه قضایی (از سال ۱۳۱۱ تا ۱۳۳۰) ص ۲۸۹

ب) ضرورت دفاع

مهمترین شرطی که قانون گذار برای مشروعیت دفاع به آن تأکید کرده است وجود ضرورت است که در بند الف ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی آن را بیان نموده است. بنابراین هر گاه مدافع بتواند به طریقی به جز ارتکاب جرم خطر را از خود یا دیگری رفع کند معاف از مجازات نخواهد بود. البته احراز این ضرورت امری موضوعی و دشوار است که به عهده ی قاضی است.

سوالی که در این جا مطرح می شود این است که آیا هر گاه مدافع فرصت فرار داشته باشد و با وجود آن با ارتکاب جرم به دفاع از خود یا دیگری بپردازد دفاع او مشروع است یا خیر؟ اولاً با توجه به مبانی دفاع مشروع که ماده ۱۵۶ قانون مجازات نیز ملهم از آن است مشروعیت دفاع در حالت اخیر برداشت می شود زیرا همان طور که گفته شد دفاع حق است پس هر گاه فرد به جای فرار ایستادگی کند و از خود در مقابل متجاوز دفاع نماید در حقیقت به استیفای حق خود پرداخته است. ثانیاً در قانون تکلیفی تحت عنوان فرار برای کسی وجود ندارد پس نمی توان رفتار مدافع را به دلیل ترک فرار مستحق مجازات دانست. دیوان عالی کشور نیز در آرای خود نشان داده است که نظر اخیر را پذیرفته است برای نمونه: «حکم شماره ۲۶۵۱-۱۹/۸/۲۷ و ۱۴۳۹-۱۹/۵/۱۹- از ماده ی ۱۸۴ قانون کیفر عمومی و مواد مربوط دیگر راجع به موجبات معافیت از کیفر استفاده نمی شود که امکان فرار برای کسی که مورد حمله به نفس واقع شده موجب باشد که نتواند به اقدام عملی با شرایط مذکور در آن ماده از خود دفاع نماید.»^۴

پ) عدم امکان توسل به قوای دولتی بدون فوت وقت یا مؤثر نبودن مداخله آن

اگر امکان توسل به قوای دولتی موجود باشد ضرورت ارتکاب جرم برای دفاع از میان برداشته می شود و همان طور که در توضیح قسمت ب گفته شد با از بین رفتن ضرورت مشروعیت دفاع از بین خواهد رفت.

ت) دفاع در مقابل تجاوز یا خطری نباشد که مدافع آگاهانه آن را ایجاد کرده است.

یکی دیگر از شروطی که برای تحقق دفاع مشروع لازم است در بند پ ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی به این شکل بیان شده است: «خطر و تجاوز به سبب اقدام آگاهانه یا تجاوز خود فرد و دفاع دیگری صورت نگرفته باشد» مفهوم مخالف این شرط این است که دفاعی که برای رد تجاوز و دفع خطری که از تحریک و اقدام آگاهانه یا تجاوز خود فرد سرچشمه می گیرد مشروع نیست. برای مثال کسی اقدام به دزدی از دیگری می کند و شخص مورد تجاوز برای دفاع از مال خود به زور متوسل می شود حال اقدامات دفاعی شخصی که

^۴ - احمد متین، همان، ص ۲۸۷

قصد دزدی داشته است، هرچند سایر شروط دفاع مشروط را دارا باشد به علت این که خطر را خودش ایجاد کرده است، مشروعیت ندارد.

ث) رعایت مراحل دفاع

نکته ی دیگری که قانون گذار برای تحقق دفاع مشروع بر آن تأکید داشته است و آن را در ماده ۱۵۶ قانون مجازات بیان کرده است «رعایت مراحل دفاع» است، به این معنی که هر دفاعی که به تجاوز یا خطر صورت گیرد مشروع نیست، بلکه باید مراحل دفاع رعایت گردد به عبارت دیگر مدافع باید مراعات قاعده الاسهل فالاسهل را بنماید و دفاعی که صورت می گیرد باید برای دفع تجاوز ضروری و متجانس با آن باشد و مدافع باید با در نظر گرفتن شدت و ضعف تجاوز دست به دفاع از خود بزند و واکنش های دفاعی خود را مرحله به مرحله بروز دهد و هرگاه بتواند بدون ارتکاب جرم از خود دفاع کند مجاز به ارتکاب جرم نیست.

البته احراز این شرط و اینکه آیا مراحل دفاع رعایت شده است یا خیر؟ کار بسیار دشواری است و همچنین با فلسفه دفاع مشروع و عدالت نیز مغایر است چرا که نمی توان از کسی که ناگهان مورد تجاوز قرار گرفته است و برای مثال جانش در خطر است انتظار داشت که مراحل دفاع را دقیقاً رعایت کند. هرچند قانون گذار در ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی شرط تناسب میان دفاع و تجاوز را بیان نکرده است اما به نظر می رسد با آوردن شروطی مانند رعایت مراحل دفاع و ضرورت، بر نپذیرفتن دفاع نامتناسب و شدیدتر از حد لازم تأکید کرده است. مگر در مواردی که به دلیل ماهیت تجاوز به صراحت عدم لزوم تناسب را بیان کرده است همچون دفاع در مقابل تعدیات مذکور در تبصره ۱ ماده واحده قانون تشدید مجازات سارقین مسلح و سرقت مسلحانه (مصوب ۱۳۳۳/۴/۹).

مورد دیگری که در پایان مبحث شرایط دفاع لازم به ذکر است نکته ای است که قانون گذار در تبصره ۲ ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی آن را بیان کرده است: «هرگاه اصل دفاع محرز باشد ولی شرایط آن محرز نباشد اثبات عدم رعایت شرایط دفاع بر عهده مهاجم است»

۲-۴-۲ موضوع تجاوز

برای اینکه دفاع در مقابل خطر یا تجاوز مشروع تلقی گردد باید موضوع تجاوز یکی از مواردی باشد که قانون گذار در ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی تصریح کرده است. همان طور که در شرایط تجاوز بیان گردید دفاع در مقابل تجاوزی مشروع است که مجرمانه (غیرقانونی) و عمدی باشد و دیگر این که یکی از حقوق انسان را که در ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی بیان شده است مورد حمله قرار دهد. مواردی که قانون گذار در صورت تجاوز به آن به افراد اجازه داده است در مقابل متجاوز ایستادگی کنند و در صورت لزوم

با ارتکاب جرم به دفاع از خود بپردازند عبارت اند از: نفس، عرض، ناموس، مال و آزادی تن؛ که مختصر هر یک را توضیح می دهیم.

الف) تجاوز به نفس: یعنی رفتاری که سلامت جسم و روح انسان را مستقیم یا غیر مستقیم مورد تهدید قرار می دهند. مانند قتل، جرح، ضرب و ...

ب) تجاوز به عرض: یعنی رفتاری که آبرو، شرافت و یا عفت و عزت خانوادگی شخص را مورد حمله قرار می دهد.

پ) تجاوز به ناموس: مراد از ناموس عصمت خود یا خانواده انسان است و هر عملی که عصمت شخص و خانواده او را لکه دار کند، اعم از ملامسه و برقراری روابط نامشروع جنسی، تجاوز به ناموس به حساب می آید.

ت) تجاوز به مال: هر عملی که موجب تخریب و یا از بین رفتن مال شود و همچنین استفاده ی بدون رضایت مالک تجاوز به مال محسوب می شود.

ث) تجاوز به آزادی تن: سلب یا محدود کردن آزادی افراد نظیر حبس و هر اقدامی که مانع تحرک انسان شود، تجاوز به آزادی شمرده می شود.

۳-۴-۲ دفاع از دیگری

همان طور که در ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی مشخص است ارتکاب جرم برای دفاع از دیگری هم در صورت وجود شرایط دفاع مشروع مجاز است البته قانون گذار در تبصره ۱ ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی شرایطی را برای دفاع از دیگری بیان کرده است که عبارت است از: «که او (دیگری) از نزدیکان دفاع کننده بوده یا مسئولیت دفاع از وی بر عهده دفاع کننده باشد یا ناتوان از دفاع بوده، یا تقاضای کمک نماید یا در وضعیتی باشد که امکان استمداد نداشته باشد» در نتیجه ارتکاب جرم برای دفاع از دیگری در هر شرایطی مجاز نیست. منظور از نزدیکان همه کسانی است که با مدافع رابطه خویشاوندی یا دوستی دارند و داشتن مسئولیت دفاع از دیگری می تواند به موجب قانون یا قرارداد باشد. قانون گذار در موقعیتی که اقدامات دفاعی برای دفاع از دیگری موجب بروز صدمه یا خسارات شود مدافع را مسئول پیامدهای دفاعی ندانسته است و ماده ۵۱۰ قانون مجازات اسلامی بدین شرح است «هرگاه شخصی با انگیزه ی احسان و کمک به دیگری رفتاری را که به جهت حفظ مال، جان، عرض با ناموس او لازم است، انجام دهد و همان عمل موجب صدمه و یا خسارت شود در صورت رعایت مقررات قانونی و نکات ایمنی، ضامن نیست.» البته باید سایر شروط دفاع محقق باشد و مقررات قانونی و نکات ایمنی رعایت شده باشد.

معافیت از مجازات مهمترین اثر دفاع مشروع است که در موارد مختلف به آن اشاره شده است. از جمله ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی است که مقرر داشته است مرتکب جرم برای دفاع در صورت تحقق دفاع مشروع «مجازات نمی شود» این به این معنی است که رفتار ارتكابی دیگر جرم نیست. علاوه بر معافیت از مجازات مدافع مشروع در برابر خساراتی که در جریان دفاع وارد می کند نیز مسئول نیست. در ادامه به چند مورد از مواردی که به آثار دفاع مشروع پرداخته اند می پردازیم.

اول همان طور که گفته شد ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی است که معافیت از مجازات مدافع مشروع را بیان کرده است و همچنین تبصره ۳ ماده مزبور که مقرر می دارد «در موارد دفاع مشروع دیه نیز ساقط است جز در مورد دفاع در مقابل تهاجم دیوانه که دیه از بیت المال پرداخت می شود» دوم ماده ۳۰۲ قانون مجازات اسلامی که به این گونه بیان شده است: «در صورتی که مجنی علیه دارای یکی از حالات زیر باشد مرتکب به قصاص و پرداخت دیه محکوم نمی شود ... ت- متجاوز و کسی که تجاوز او قریب الوقوع است و در دفاع مشروع به شرح مقرر در ماده ۱۵۶ این قانون جنایتی بر او وارد شود» البته دفاع باید متناسب با تجاوز باشد و مراحل آن رعایت شود که تبصره ۲ ماده اخیر در مورد حالتی که از مراتب دفاع تجاوز شود چنین بیان می کند: «در مورد بند ت چنان چه نفس دفاع صدق کند ولی از مراتب آن تجاوز شود قصاص منتفی است لکن مرتکب به شرح مقرر در قانون دیه و مجازات تعزیری محکوم می شود».

سوم ماده ۵۱۰ قانون مجازات اسلامی در مورد مسئولیت مدافع در هنگام دفاع از دیگری از این قرار است: «هرگاه شخصی با انگیزه احسان و کمک به دیگری رفتاری را که به جهت حفظ مال، جان، عرض یا ناموس او لازم است، انجام دهد و همان عمل موجب صدمه و یا خسارت شود در صورت رعایت مقررات قانونی و نکات ایمنی، ضامن نیست.»

چهارم ماده ۱۵۰ قانون مسئولیت مدنی مصوب (اردیبهشت ۱۳۳۹) که را جمع به معافیت مدافع مشروع از مسئولیت مدنی و جبران خساراتی که در حین دفاع وارد می کند مقرر می دارد «کسی که در مقام دفاع مشروع موجب خسارات بدنی یا مالی شخص متعددی شود مسئول خسارت نیست مشروط بر اینکه خسارت وارده بر حسب متعارف متناسب با دفاع باشد.»

علاوه بر آنچه گفته شد هرگاه مدافع در جریان دفاع باعث اضرار و خسارت به شخص ثالث شود از آنجا که سبب آن تجاوز اقدام متجاوز است مدافع باید جبران خسارت را تقبل کند اما می تواند برای جبران آن به متجاوز رجوع کند افزون بر این از مقررات قانون مدنی استنباط می گردد که مدافع حق دارد خسارات وارد به خود را نیز از متجاوز بخواهد.

فصل سوم: مقایسه ی اضطرار با دفاع مشروع

در این فصل برای فهم بهتر و بررسی دقیق تر به مقایسه ی اضطرار و دفاع مشروع می پردازیم و در ابتدا وجوه مشترک و در قسمت بعد تفاوت های آن دو را بیان می کنیم.

۱-۳ وجوه مشترک دفاع مشروع و اضطرار

بارزترین شباهت اضطرار و دفاع مشروع این است که هر دو جزء اسباب عینی عدم مسئولیت یا به عبارت دیگر عوامل موجهه جرم به حساب می آیند و اثر هر دو آنان طبق ماده ۱۵۲ و ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی این است که مرتکب جرم برای رهایی از حالت اضطرار یا برای دفاع مشروع مجازات نمی شود. شباهت دیگر این دو عامل، وجود وجه اشتراک میان شروط تحقق آنان است که در مواد ۱۵۲ و ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی بیان شده است که در ادامه به آن می پردازیم.

کیفیتی که قانون گذار در ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی برای حالت اضطرار بیان کرده است عبارت است از: ۱- خطر شدید فعلی یا قریب الوقوع بروز پیدا کند ۲- ارتکاب جرم به منظور حفظ نفس یا مال خود یا دیگری باشد ۳- مرتکب خطر را عمدی ایجاد نکرده باشد ۴- رفتار ارتكابی با خطر تناسب داشته باشد ۵- ارتکاب جرم برای دفع خطر ضرورت داشته باشد ۶- مقابله با خطر وظیفه یا تکلیف قانونی نباشد.

در ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی نیز برای تحقق دفاع مشروع شرایطی ذکر شده است که از این قرار است: ۱- فرد در مقام دفاع از نفس، عرض، ناموس، مال یا آزادی تن خود یا دیگری باشد. ۲- دفاع در برابر تجاوز یا خطر فعلی یا قریب الوقوع صورت گیرد ۳- مدافع با رعایت مراحل دفاع، بار ارتکاب جرم از خود دفاع کند ۴- رفتار ارتكابی برای دفع تجاوز یا خطر ضرورت داشته باشد ۵- دفاع مستند به قراین معقول یا خوف عقلایی باشد ۶- خطر و تجاوز به سبب اقدام آگاهانه خود فرد و دفاع دیگری صورت نگرفته باشد ۷- توسل به قوای دولتی بدون فوت وقت عملاً ممکن نباشد یا مداخله ی آنان در دفع تجاوز و خطر مؤثر واقع نشود. و نکته دیگر که ماده ۱۵۷ قانون مجازات اسلامی آن را بیان کرده است این است که: تجاوز یا تعرض توسط قوای انتظامی و دیگر ضابطان دادگستری در هنگام انجام وظیفه شان نباشد. به عبارت دیگر تجاوز غیر قانونی باشد.

اگر به دو ماده فوق توجه کنید ملاحظه می شود که شروط ذکر شده در دو ماده تقریباً معادل و متجانس با یکدیگرند و فقط ترتیب آنها به هم ریخته است برای درک بهتر این مطلب، به جدول زیر توجه نمایید.

شرایط و کیفیات مربوط به اضطرار	شرایط و کیفیات مربوط به دفاع مشروع	علت وجود تفاوت جزئی
۱- بروز خطر شدید فعلی یا قریب الوقوع	۱- دفاع در مقابل تجاوز یا خطر فعلی یا قریب الوقوع صورت گیرد. ۲- دفاع مستند به قرائن معقول یا خوف عقلایی باشد.	برای دفاع مشروع «شدید بودن» قید نشده است زیرا شدید بودن تجاوز شرط نیست.
۲- ارتکاب جرم برای حفظ نفس یا مال خود یا دیگری باشد.	۳- فرد در مقام دفاع از نفس، عرض، ناموس، مال یا آزادی تن خود یا دیگری باشد.	برای حالت اضطرار وجود خطر برای عرض، ناموس و آزادی تن ذکر نشده است زیرا ماهیت خطر و تجاوز به گونه ای است که احتمال به خطر افتادن مورد مذکور بسیار اندک است.
۳- مرتکب خطر را عمدی ایجاد نکرده باشد.	۴- خطر و تجاوز به سبب اقدام آگاهانه خود فرد و دفاع دیگری صورت نگرفته باشد.	
۴- رفتار ارتكابی با خطر موجود تناسب داشته باشد.	۵- مدافع با رعایت مراحل دفاع مرتکب جرم شود.	
۵- ارتکاب جرم برای دفع خطر ضرورت داشته باشد.	۶- رفتار ارتكابی برای دفع تجاوز یا خطر ضرورت داشته باشد. ۷- توسل موثر به قوای دولتی ممکن نباشد.	به نظر می رسد بیان شرط عدم توسل به قوای دولتی برای تأکید است و بدیهی است با وجود امکان توسل به قوای مزبور ضرورت ارتكاب جرم از بین می رود.
۶- مقابله با خطر وظیفه یا تکلیف قانونی نباشد.	۸- تجاوز قانونی نباشد.	شباهت این دو مورد در این است که در هر دو مورد فرد به علت حکم قانون در معرض خطر یا تجاوز قرار گرفته است.

۲-۳ تفاوت های میان اضطرار و دفاع مشروع

هدف اصلی از مقایسه اضطرار و دفاع مشروع بیان وجوه مشترک میان آن دو بوده اما به هر حال لازم است تا تفاوت های آن دو را نیز بیان کنیم.

تفاوت اول در نوع و ماهیت تجاوز و متجاوز است در حالت اضطرار متجاوز یک عامل قهری و غیر انسانی است، از قبیل آتش سوزی، سیل، طوفان، زلزله یا بیماری که واضح است هدف از تجاوز ضرر زدن به دیگری نیست بلکه اضرار و خسارت نتیجه قهری خطر است.

اما متجاوزی که مدافع مشروع می تواند با ارتکاب جرم در مقابل او ایستادگی کرد اصولاً یک عامل انسانی است و متجاوز با اختیار و اراده و با قصد اضرار و وارد کردن خسارت به دیگری دست به تجاوز می زند.

تفاوت دوم مربوط به مسئولیت مدنی است. مضطر باید خسارات مادی یا بدنی را در جریان دفاع از خود یا دیگری، وارد کرده است جبران نماید اما مدافع مشروع مسئول جبران خسارت نیست و علاوه بر مسئولیت کیفری از مسئولیت مدنی نیز معاف است. علت و مبنای این تفاوت هم، همان طور که گفته شد تفاوت در ماهیت تجاوز است زیرا در حالت اضطرار شخصی که خسارتی به وی وارد شده است یا از اقدام مضطر متضرر شده است در ایجاد حالت اضطرار و خطر نقشی نداشته است و جبران خسارت به عهده ی کسی است که با ارتکاب جرم، جان یا مال او حفظ شده است. اما در زمان دفاع مشروع چون سبب و یا علت بروز خسارت اقدامات متجاوز است عدالت حکم می کند جبران خسارت هم به عهده ی متجاوز باشد بنابراین مدافع مشروع علاوه بر مسئولیت کیفری از مسئولیت مدنی هم معاف است.

فهرست منابع:

- ۱- دکتر شمس، عبدالله، قانون مجازات اسلامی مصوب ۹۲/۲/۱، چاپ پنجم، نشر دراک، تهران ۱۳۹۲.
- ۲- اردبیلی، محمدعلی، حقوق جزای عمومی، جلد اول، نشر میزان، چاپ ۳۴، تهران ۱۳۹۲.
- ۳- گلدوزیان، ایرج، محشای قانون مجازات اسلامی، نشر مجد، تهران ۱۳۹۲.
- ۴- احمد متین، مجموعه رویه قضایی (ارسال ۱۳۱۱-۱۳۳۰)، تهران ۱۳۳۱.
- ۵- حسنی، جعفر، تقریرات، دانشگاه علوم قضایی، تهران ۱۳۹۳.